

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ В.С. КОСТЕНКА У 1958–1972 РОКАХ

Висвітлено науково-організаційну та видавничу діяльність В.С. Костенка в Українській Радянській Енциклопедії (1958–1967) та Комітеті з питань преси при Раді Міністрів УРСР (1967–1972). Зазначено внесок вченого-історика у розвиток вітчизняної бібліографії та історії України.

Ключові слова: енциклопедія, нація, національне питання, Вітчизна, культура, історія, видавнича справа.

Сторічний ювілей видатного громадського та державного діяча, вченого-історика, заслуженого працівника культури УРСР, дослідника спадщини Великого Кобзаря, одного із керівників партизанського руху під час Другої світової війни, першого секретаря ЦК ЛКСМУ (1943–1947), депутата Верховної Ради СРСР (1946–1950) та УРСР (1947–1951, 1951–1956), засновника Баришівського літературно-художнього музею ім. Т.Г. Шевченка, уродженця села Дернівка Переяславського повіту Полтавської губернії (нині – Баришівського району Київської області) Василя Семеновича Костенка (26.04.1912–22.04.2001) відзначили на Батьківщині встановленням іменних меморіальних дошок на створеному ним музеї та Дернівській чотирирічній школі, яку він закінчив.

Де б не працював Василь Семенович – у Баришівці, Києві, Москві, Львові, Полтаві, у нього, крім колег і підлеглих, залишилися справжні друзі й однодумці на все життя. А поважати його було за що! Він умів вислухати, дати пораду і головне – допомогти вирішити виниклу проблему. Оточуючих вражала його феноменальна пам'ять на всі, здавалося б, дріб'язкові речі, й особливо тих, що стосувалися конкретної людини. Невипадково, у порівняно юному віці його залучили до керівної кадрової роботи в ЦК КП(б)У та штабі партизанського руху в Україні під час Великої Вітчизняної війни. Та й читаючи його історико-бібліографічні, наукові та публіцистичні статті, важко повірити, що Василь Семенович не вів щоденників або якихось нотаток! В.С. Костенко, піднявшись на «іконостасі» Тараса Шевченка та Лесі Українки, творчо працюючи пліч-о-пліч з О.П. Довженком і М.Т. Рильським, сформувався як елітний, вдумливий представник із лона її ортодоксальних партійних лідерів. Високоосвіченість, толерантність, багатогранність, мудрість і далекоглядність були притаманні йому протягом усього свідомого творчого життя.

Величезні сподівання у В.С. Костенка щодо власного майбутнього як, до речі, і в суспільно-політичному житті країни, відбулися після доповіді першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова «Про подолання культу особи та його наслідків», зачитаної на закритому засіданні XX з'їзду партії 25 лютого 1956 р., а також виходу відповідної Постанови ЦК КПРС від 30 грудня 1956 р. Смерть Сталіна, усунення Берії з політичної арени, реорганізація органів держбезпеки й амністія політичних в'язнів, що розпочалася, створили досить сприятливу атмосферу у суспільстві. Хоча, зрозуміло, «ворог не спав», що особливо стало помітно після так званих «угорських подій» восени 1956 р., що завершилося

зверненням ЦК КПРС до всіх членів партії із «закритим листом» від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення випадків антирадянських, ворожих елементів».

У цій ситуації швидше у відповідь на вихід поза межами УРСР «Енциклопедії Українознавства» (головний редактор В. Кубійович) та під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка, на рівні ЦК КП(У) та уряду республіки було вирішено видати двадцятитомну «Українську радянську енциклопедію» («УРЕ»). За свідченнями «Вікіпедії», з 18 грудня 1957 р. [1] цю роботу було доручено спеціально створеній Головній редакції УРЕ при АН УРСР на чолі з академіком АН УРСР М.П. Бажаном (1904–1983), про якого Костенко писав, що він «... відомий поет з доробком, яким пишався його народ, яким могли пишатися інші народи країни і світу» [2]. Не випадково за свою творчу працю Микола Платонович при житті був найдостойніше відзначений радянською державою серед інших дійсних членів АН УРСР: Герой Соціалістичної праці (1974), Ленінською премією (1982), Державною премією СРСР (1945, 1948), Державною премією УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1965), Державною премією УРСР (1971) та присвоєнням звання «Заслужений діяч науки УРСР (1966) [3].

За короткий термін Бажану вдалося створити міцний творчий колектив односторонців, до якого увійшло понад 40 осіб з реально працюючими членами редколегії УРЕ: П.Г. Тичина, М.Т. Рильський, Р.Є. Кавецький, В.Г. Заболотний, Д.К. Зеров, Д.Х. Острянин, В.М. Самофалов та ін. До цієї славетної когорти на особисте запрошення Миколи Платоновича трохи згодом приєднався і кандидат історичних наук В.С. Костенко. Спочатку був лист академіка Бажана від 21 липня 1958 р. за № ГР-К-38 на ім'я директора Полтавського педінституту М.В. Семиволоса, в якому клопоталося: «... дати згоду на перехід кандидата історичних наук тов. Костенка В.С. на роботу до Головної редакції УРЕ на посаду завідувача редакції історії партії і філософії...», а також відмічалося, що «... перехід тов. Костенка В.С. на роботу до Головної редакції УРЕ погоджено з Міністерством освіти УРСР» [4]. Як свідчить наказ № 60 від 7 травня 1958 р. по Полтавському педінституту, це погодження відбулося під час десятиденного відрядження Василя Семеновича протягом 7–17 травня 1958 р. до відомства, яке викликало його урядовою телеграмою [5]. Після повернення з відрядження Василь Семенович бере чергову відпустку і фактично з червня 1958 р. приступає до своїх обов'язків у редакції Української Радянської Енциклопедії. Хоча офіційне звільнення відбулося на підставі заяви В.С. Костенка від 22 липня 1958 р. на ім'я директора Полтавського педінституту М.В. Семиволоса: «Прошу звільнити мене від роботи викладача кафедри марксизму-ленінізму після повернення з профвідпустки (з 25 серпня ц.р.) у зв'язку з переходом на роботу до Головної редакції Української Радянської Енциклопедії» [6].

До Полтавського педінституту, колектив якого не тільки підтримав його у важкі часи відновлення справедливості, а й дав можливість піднятися на науковій ниві на досить значущий для свого часу щабель після захисту кандидатської дисертації, Василь Семенович уже не повертається. 21 серпня 1958 р. директор вузу видає наказ № 107, згідно з яким він за заявою і листом головного редактора УРЕ з 26 серпня 1958 р. «...звільнений... у зв'язку з переводом на роботу до Головної редакції Української Радянської Енциклопедії» [7].

Як так сталося, або хто допоміг, що в житті В.С. Костенка розпочалося нове сходження і повернення із «почесного заслання до Полтави»?! Здається, знову спрацювали вірні друзі в особі «зірок його неба», а також тогочасного міністра культури СРСР О.М. Михайлова, який при нагоді нагадав Генеральному секретареві ЦК КПРС М.С. Хрущову про існування або наукові висоти В.С. Костенка. До того ж, мабуть, і сам М.П. Бажан був зацікавлений мати в очолюваному ним колективі однодумця, високого професіонала своєї справи, який при цьому ще й гарно організований і відповідальний фахівець, що користувався великою повагою культурно-просвітницької еліти України. Принаймні Василь Семенович у своєму останньому інтерв'ю газеті «Комсомольська правда в Україні» говорить, що М.С. Хрущов, перебуваючи на посаді Генерального секретаря ЦК партії, «... згадав про нього і з допомогою Бажана витягнув назад до Києва з почесного заслання до Полтавського педінституту» [8]. Це стало останнім «благородним жестом» з боку М.С. Хрущова стосовно В.С. Костенка. Після усунення його в жовтні 1964 р. з посади і приходу до керівництва КПРС і Радянською державою Л.І. Брежнєва, О.М. Косигіна та М.В. Підгорного починається швидке згортання колишнього відносно ліберального курсу внутрішньої політики, відчуваються відчутні зміни у бік бюрократії і партократії. Однак для В.С. Костенка, після відкинутих звинувачень, а також бездоганної роботи у Полтавському педінституті та особливо в УРЕ, з'являється надія щодо змін у службовій кар'єрі.

В УРЕ В.С. Костенко працює до 1967 р. включно, дочекавшись виходу накладом 80 000 тис. усіх її унікальних 17 томів, що вміщували 45 тис. статей і понад 10 тис. ілюстрацій та 120 кольорових карт. До речі, вона стала першою республіканською енциклопедією в СРСР. У своїх спогадах «Зірки мого неба», що побачили світ у 1998 р., у розділі «Його глибокі карби», присвяченому М.П. Бажану, Василь Семенович у загальних рисах описує свою дев'ятирічну співпрацю з цим «... великим і своєрідним, ні на кого не схожим справжнім академіком своєї справи по створенню УРЕ» [9]. З цього коротенького шістнадцятисторінкового матеріалу В.С. Костенка відчувається його творче і моральне задоволення від зробленого, з власним доробком до 17 томів «УРЕ» – понад 200 довідкових статей, серед яких слід виділити: «нація», «національне питання», «Вітчизна» та ін. Не випадково з цих українських націоналістичних питань Василь Семенович стає одним із провідних і головне – визнаним ученим-істориком в УРСР. За це на підставі рішення Президії АН УРСР від 13 травня 1960 р. (протокол № 31) ВАК СРСР згідно зі своєю постановою від 17 червня 1960 р. присвоює йому вчене звання – старший науковий співробітник за спеціальністю «історія України» (диплом МСН № 003427) [10].

До речі, всі три основоположні для держави Україна визначення залишаються актуальними у сприйнятті й сьогодні. Так, за Костенком: «Вітчизна, батьківщина – країна, що історично належить даному народові: геогр. середовище, освоєне цим народом і відображене в його матеріальній та духовній культурі; екон., політ., соціальне та культурне середовище, яке історично склалося на базі певного способу виробництва»; «нація (лат. *patio* – плем'я, народ) – стійка спільність людей, яка історично склалася на базі спільності екон. життя, території, мови та психіч. складу, що виявляється в особливостях культури та побуту». Всі разом

напрацювання у кандидатській дисертації дали змогу згодом підготувати статтю до УРЕ про національне питання і дати йому визначення як «... питання про відносини між націями в багатонац. країнах, між націями імперіаліст. держав і залежних від них країн, про умови їхнього вільного розвитку, досягнення нац. незалежності», додаючи, що «...розв'язання Н.п. залежить від вирішення соціальних проблем». Цікаво, що практично без змін усі ці три статті, як, зокрема й інші 200, у повному вигляді увійшли до першого випуску УРЕ за 1959–1965 рр., але без посилання на автора [11], а також до російської та англійської версій, виданих у 1967 і 1969 рр. Після переходу Василя Семеновича на іншу роботу практично всі його статті були надруковані у другому виданні УРЕ і теж за редакцією академіка М.П. Бажана, що побачило світ 100 тис. накладом протягом 1974–1985 рр., але у 12 томах і вміщувало 20 тис. найменувань [12]. Позитивом стало те, що тепер у статей з'явився автор. Але його знову не вказано при виданні «Українського радянського енциклопедичного довідника», що вийшов друком, наприклад, у вигляді другого видання в 1987 р. [13]. Таким чином, можна стверджувати, що як автор Василь Семенович співпрацював з Головною редакцією «УРЕ» до кінця її існування.

Під час роботи в редакції УРЕ В.С. Костенко активно бере участь у суспільному житті країни щодо патріотичного виховання молоді, а також ветеранському русі учасників Другої світової війни. У зв'язку з цим починає друкувати перші збірки власних спогадів. Так, у 1966 р. в Києві виходить друком його перша дев'яностосторінкова бібліографічна книжка «Наші весни» [14], підготовлена автором у вигляді десяти листів і присвячена комсомольцю 20-х рр. минулого століття Г.Ф. Яценку – секретареві Полтавського підпільного обкому КП(б)У, який загинув у бою з гітлерівцями 17 січня 1942 р. поблизу м. Гадяч. За цю діяльність, що навіть отримує міжнародне визнання, Василя Семеновича у 1966 р. нагороджено орденом Польської Народної Республіки «Віртути мілітарі» («Золотий хрест») [15]. Зрештою, під час роботи в УРЕ він не тільки розширив свій освітній світогляд із різних напрямів народного господарства, яким і мене особисто згодом не раз дивував, а й «... набув практичного досвіду видавничої справи, обізнався з діяльністю книжкових поліграфічних підприємств» [16].

Як наслідок, голова Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР М. Білогуров 1 грудня 1966 р., додавши до згаданих чеснот В.С. Костенка «... ділові контакти з основною автурою суспільно-політичної літератури – науковцями суспільних наук республіки», виходить із клопотанням перед ЦК КПУ за «політичні і ділові якості» призначити його своїм першим заступником [16]. Високі професійні якості Василя Семеновича, який після виходу останнього – 17 тому УРЕ – фактично залишався без справжньої роботи, підтвердив у своєму «Висновку» і завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КП України Шевель. Кандидатуру Василя Семеновича також активно підтримали в Москві – голова Комітету з друку при Раді Міністрів СРСР М.О. Михайлов. 7 лютого 1967 р. вийшла відповідна Постанова Політбюро ЦК КПУ за підписом першого секретаря П. Шелеста: «... прийняти пропозицію Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР про затвердження тов. Костенка В.С. першим заступником голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР і членом колегії цього Комітету» [17]. Ця постанова під грифом «цілком таємно» зберігається у фондах ЦДАГО України як витяг із засідання Політбюро ЦК КПУ

(протокол № 17 § 23). 8 лютого 1967 р. листом № П 17/23 вона була надіслана до Ради Міністрів УРСР, а також зацікавленим – Шевелю, Білогуру та Бажану.

Із притаманною завзятістю Василь Семенович працює і на цій високій державній посаді, що прирівнювалась до рангу першого заступника міністра. Налагоджує творчі зв'язки з побратимами Німецької Демократичної Республіки і Болгарії під час відряджень у березні [18] та грудні 1971 р. [19] За самовіддану працю 7 квітня 1970 р. згідно з постановою № 182 В.С. Костенка нагороджують ювілейною медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», а 9 вересня 1971 р. вдруге відзначають орденом Трудового Червоного Прапора «... за заслуги у розвитку науки, народної освіти, культури, кінематографії, засобів масової інформації і пропаганди, охорони здоров'я, медичної промисловості, фізкультури і спорту, соцзабезпечення» [20], або, як вказано в іншому архівному документі: «... за досягнуті успіхи у виконанні завдань п'ятирічного плану» [21].

У 1972 р. з нагоди 60-річчя від дня народження В.С. Костенка Указом Президії Верховної Ради УРСР «... за заслуги у розвитку видавничої справи...» йому присвоюють почесне звання «Заслужений працівник культури УРСР» [22]. Незважаючи на пенсійний вік, Василь Семенович, сповнений сил і, головне, нових ідей та проектів, продовжує працювати на займаній посаді. Але не судилося її продовжити. Здається, що ініціатива далі не працювати разом належала безпосередньому керманичу М. Білогуру, який був ортодоксальним представником радянської партійної еліти і мав певне відношення до усунення Василя Семеновича ще з посади першого секретаря Львівського міськкому партії у 1952 р. Та й М.О. Михайлов у 1970 р. пішов уже на пенсію з посади голови Комітету з друку при Раді Міністрів СРСР. Тому на початку вересня 1972 р. Василь Семенович подає заяву «...про звільнення від обов'язків першого заступника голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР у зв'язку з переходом на пенсію». 7 вересня 1972 р. зав. відділу пропаганди і агітації ЦК КП України Г.Т. Орел готує «Довідку про тов. Костенка В.С.», в якій вказує, що «Рада Міністрів УРСР порушила клопотання перед Комісією по встановленню персональних пенсій при Раді Міністрів УРСР про встановлення тов. Костенку В.С. пенсії союзного значення» [23]. 13 вересня 1972 р. перший секретар ЦК КП України В. Щербицький підписує Постанову Політбюро ЦК КП України (протокол № 26 § 2-г) про звільнення В.С. Костенка «... у зв'язку з переходом на пенсію» [24]. Того ж дня вона під грифом «цілком таємно» за № П 26/2-г була відправлена до Ради Міністрів України і, як кажуть, зацікавленим – Г.Т. Орлу та Білогуру.

В.С. Костенко чимало залишив нащадкам після себе для вивчення історії та культури України. Його творча спадщина складає понад чотириста публіцистичних, довідкових і наукових статей, а ще серія оригінальних, деякою мірою біографічних книжок: «Наші весни» (К., 1966, 91 с.), «Юність полум'яних літ» (К., 1969, 159 с.), «Зірки мого життя» (К., 1998, 114 с.) та ін., що розповідають очима і, головне, розумом про «його» епоху в житті країни та місце видатних українців у просторі 20–80-х рр. минулого століття. У цьому зв'язку в оцінці того часу мають значення й інші праці В.С. Костенка: «За активну участь комсомолу в піднесенні сільського господарства» (К., 1947, 20 с.), «Курсом партії» (К., 1981, 127 с.) та ін., що дають підстави вважати їх автора знаним українським істориком

та письменником одного із успішних феноменів радянської доби під назвою – комсомол. Безумовно, всі ці праці можна вважати документальною школою виживання у надзвичайно політизовані роки в житті Вітчизни, або тест – як залишитися людиною за будь-яких обставин!

Література

1. http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_радянська_енциклопедія.
2. Костенко В. Його глибокі карби // Костенко В. Зірки мого неба : Спогади. – К. : Задруга, 1998. – С. 97.
3. Бажан Микола Платонович // Національна академія наук України. Персональний склад. 1918–2003. – К. : Фенікс, 2003. – С. 8.
4. Архів Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Особова справа В.С. Костенка. Лист Головного редактора Української радянської енциклопедії академіка АН УРСР М. Бажана від 21 липня 1958 р. за № ГР-К-38 до директора Полтавського педагогічного інституту тов. Семиволоса М.В., арк. 46.
5. Архів Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Особова справа В.С. Костенка. Наказ № 60 Директора Полтавського педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка від 7.V.1958 р., арк. 47.
6. Так само. Заява Костенка В.С. 22/VII-58 р., арк. 45.
7. Так само. Витяг з наказу № 107 Директора Полтавського педагогічного інституту ім. Короленка від 21.VII.1958 р., арк. 49.
8. Костенко В. Идти на баррикады я не призываю... : інтерв'ю / Василий Костенко ; інтерв'ю брала А. Петрова // Комсомольская правда в Украине. – 1998. – 30 окт. – С. 8.
9. Костенко В. Його глибокі карби // Костенко В. Зірки мого неба : Спогади. – К. : Задруга, 1998. – С. 101.
10. ЦДАГО України, ф. 39. Інститут політичних досліджень ЦК КПУ, оп. 10. Особові справи працівників Інституту, спр. 19. Аттестат старшого научного сотрудника МСН № 003427 Москва 17 июня 1960 г., арк. 129.
11. Вітчизна // Українська радянська енциклопедія. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1960. – Т. 2 (Богуслав – Волочинськ). – С. 503–505; Національне питання // Укр. рад. енцикл. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1962. – Т. 10 (находка – патріархат). – С. 14–16; Нація // Там само. – С. 23–24.
12. Костенко В.С. Нація / В. С. Костенко // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. – Т. 7 (мікроклін – олеум). – С. 286; Костенко В.С. Національне питання / В. С. Костенко // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. – Т. 7 (мікроклін – олеум). – С. 281–282; Костенко В.С. Вітчизна / В. С. Костенко // Укр. рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1978. – Т. 2 (боронування – гергелі). – С. 328.
13. Вітчизна // Укр. рад. енцикл. словник. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т. 1 (А – калібр). – С. 317; Нація // Укр. рад. енцикл. словник. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – Т. 2 (каліграфія – португальці). – С. 493; Національне питання. – Там само. – С. 492.
14. Костенко В. Наші весни / В. Костенко. – К. : Київська фабрика друку, 1966. – 91 с.
15. ЦДАГО України, ф. 39. Інститут політичних досліджень ЦК КПУ, оп. 10. Особові справи працівників Інституту, спр. 19. Костенко Василий Семенович, арк. 138.
16. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 62, спр. 2001. Личные дела на бывших партийных работников, освобожденных из занимаемых должностей в 1972 году (от Кор до Коч). Центральному комітету Комуністичної партії України. Голова Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР М. Білогуров. 1.XII.1966 р., арк. 142.
17. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 62, спр. 2001. Личные дела на бывших партийных работников, освобожденных из занимаемых должностей в 1972 году (от Кор до Коч). Постанова Політбюро ЦК КПУ. Протокол № 17 § 23 від 7.11.1967 р., арк. 144.
18. Там само. Срочное сообщение № 3 от 22 декабря 1971 г. об изменениях в учетных признаках номенклатурного работника Костенко Василия Семеновича, арк. 146.

19. Там само. Срочное сообщение № 10 от 22 декабря 1971 г. об изменениях в учетных признаках номенклатурного работника Костенко Василия Семеновича, арк. 147.
20. Там само. Дополнение к личному листку по учету кадров Костенко Василия Семеновича, арк. 108.
21. Там само. Срочное сообщение № 3 от 25 ноября 1971 г. об изменениях в учетных признаках номенклатурного работника Костенко Василия Семеновича, арк. 145.
22. Там само. Дополнение к личному листку по учету кадров Костенко Василия Семеновича, арк. 108.
23. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 62, спр. 2001. Личные дела на бывших партийных работников, освобожденных из занимаемых должностей в 1972 году (от Кор до Коч). Довідка про тов. Костенка. Зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КП України 7 вересня 1972 року, арк. 148.
24. Там само. Постанова Політбюро ЦК КП України від 13.IX.1972 р., протокол № 26 § 2-г., арк. 149.

Вергунов В.А. Научно-издательская деятельность В.С. Костенко в 1958–1972 гг.

Освещено научно-организационную и издательскую деятельность В.С. Костенко в Украинской Советской Энциклопедии (1958–1967) и Комитете по печати при Совете Министров СССР (1967–1972). Указано вклад ученого-историка в развитие отечественной библиографии и истории Украины.

Ключевые слова: энциклопедия, нация, национальный вопрос, Отчизна, культура, история, издательское дело.

Vergunov V.A. Scientific and publishing activity of V.S. Kostenko in 1958–1972. *The scientific-organizational and publishing activity of V.S. Kostenko in the Ukrainian Soviet Encyclopedia (1958–1967) and the Committee for the Press Council of Ministers of the USSR (1967–1972) are observed. The contribution of the scientist-historian in the development of national bibliography and history of Ukraine is stated.*

Key words: encyclopedia, the nation, the national question, Fatherland, culture, history, publishing.

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
10.03.2012